

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 439

İMÂM MÂTÜRÎDÎ
VE
TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş

Doç. Dr. Mehmet Ümit

Arş. Gör. Bilal Kır

1. Baskı

M.Ü. İLÂHIYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 439

ISBN 978-975-548-485-3
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16209

Kitabın Adı
İMÂM MÂTÜRİDÎ VE TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN

Editörler
Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş
Doç. Dr. Mehmet Ümit
Arş. Gör. Bilal Kır

Sayfa Düzenlemesi
Hamit Sağlam

Kapak Tasarımı
Eren Sakız

Kapak Resmi
Şerhu't-Te'vilât, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 48

Baskı / Cilt: Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İSTANBUL
Tel: 0212 412 17 77
Sertifika No: 44451

1. Baskı
Ekim 2019, İstanbul

İlahiyat Fakültesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ VAKFI
YAYINLARI

Ümraniye
Belediyesi

Uluslararası İmâm Mâtürîdî ve *Te'vilâtü'l-Kur'an* Sempozyumu M.Ü. İlahiyat Fakültesi ve Ümraniye Belediyesi işbirliği ile gerçekleştirilmiştir. Bu sempozyumda sunulan bildiriler üzerine inşa edilen metinler, kör hakem sürecinden geçerek kitap hâline getirilmiştir. Metinlerin muhteva ve dil bakımından sorumluluğu müelliflerine, teli hakları editörlere, basım organizasyonu ise anlaşmalı olarak M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları'na aittir. Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

İsteme Adresi

M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nuhkuyusu Cad. No: 110 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
ifav@ilahiyatvakfi.com • www.ilahiyatvakfi.com

MÂTÜRÎDÎ'NİN MÜŞKİL ÂYETLERİ YORUMU; YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Âdem YERİNDE*
Hasan HALİLOĞLU**

GİRİŞ

Müşkil âyetler; ilk bakışta ihtilaf ve tenakuz hissi veren âyetlerdir. Kur'an'ın müşkil âyetleri arasında görünen işkâl durumları, aklî tatmin sağlayan bir yorumla giderilemezse, bu durum, âyetlerin nüzûl ortamları hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmayan kimselerin zihninde Kur'an'ın güvenilirliğine dâir tereddütler oluşturabilir. Nitekim müşkil âyetler İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren Müslümanların kalplerinde kutsal kitaplarına karşı tereddütler oluşturmak amacıyla bazı dinî ve fikrî akımlarca suiistimal edilmiştir. Misyoner oryantalistler de sömürgecilik yıllarında Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu sömürge devletlerinde, Kur'an'ın Müslümanlar üzerindeki etkisini minimize etmek ve bu yolla Müslümanların yabancı güçlere karşı direnişlerini kırmak amacıyla yine bu tür âyetler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Yine son dönemlerde misyoner teşkilatlarınca kurulan internet sitelerinde de "Contradictions in The Quran (Kur'an'da Çelişkiler)" vb. başlıklarla müşkil âyetlerin misyonerlik amaçlarına hizmet edecek biçimde istismar edildiği görülmektedir.¹ Öyle anlaşılıyor ki, misyoner teşkilatları, müşkil âyetler üzerinde yoğunlaşarak bir taraftan Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerini daha etkili kılmaya çalışırken, bir taraftan da tarih boyunca Müslüman bilginlerce Hıristiyan metinleri etrafında iddia edilen bazı tereddütlere² aynıyla karşılık vererek Müslüman kutsal metinlerine karşı da bazı kuşkular uyandırma gayretine girmişlerdir.³

İslâmiyet'in her zaman ve zeminde fert ve toplum düzeyinde varlığını devam ettirme fikri, müşkil ve müteşâbih âyetlerin makul bir yorumla te'lifini zorunlu kılmıştır. Bu yaklaşımla Kur'an'ı inceleyen İslâm bilginleri, daha ilk dönemlerden

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Ağrı İÇÜ İslami İlimler Fakültesi (Dekan).

** Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

1 Örnek olarak bkz. <https://carm.org/contradictions-quran> (Erişim: 4.12.2018).

2 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*.

3 Örnek olarak bkz. www.answering-islam.org (Erişim: 13.12.2018).

itibaren Kur'an'ın müşkil ve müteşâbih âyetlerini sağlıklı biçimde yorumlama üzerinde yoğunlaşmışlardır. Onların bu sahada ortaya koydukları bilimsel çabalar ve eserler neticesinde; "müşkilü'l-Kur'ân" adıyla Kur'an ilimleri arasında önemli yere sahip bir disiplin teşekkül etmiştir. Bu ilmî disiplin bugün de söz konusu âyetleri uygun bir üslûp ve yorumla çağın idrakine sunmak üzere önemini ve işlevselliğini korumaktadır.

Çalışmamızda; Kur'an âyetleri arasında ilk anda ihtilaf ve tenakuz hissi veren durumlar incelenip kategorize edildikten sonra İslâm bilginlerinin bu tür âyetleri te'lif ve te'vil yöntemlerine değinilecek ve ardından İmâm Mâtürîdî'nin müşkil âyetleri yorum yöntemi *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı tefsiri bağlamında incelenip değerlendirilecektir.

1. KUR'AN'DA MÜŞKİL ÂYETLER; İŞKÂL SEBEPLERİ VE GİDERME YOLLARI

1.1. "MÜŞKİL" KAVRAMI

Müşkil kelimesi "işkâl" mastarından ismi-i fâil olup sözlükte; "zihni karışıklığa yol açan mesele" demektir.⁴ Kur'an ilimleri literatüründe ise "âyetler arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf ve tenakuz durumuna" *müşkil*; "bu gibi durumları inceleyen ilme" de *müşkilü'l-Kur'ân* denmiştir. *Müşkilü'l-Kur'ân* alanında ilk müstakil eser yazarı İbn Kuteybe (ö. 276/889), mânasında bir incelik ve kapalılık bulunan her lafza (ifadeye) müteşâbih dendiğini belirtirken, bu yönüyle *müteşâbih* kavramı ile yapıları (şekilleri) arasındaki benzerlikten mütevellit mânasında kapalılık bulunan *müşkil* arasında bir benzerlik kurar ve sebebi ne olursa olsun, anlamında kapalılık bulunan her lafza kısaca *müşkil* dendiğini belirtir.⁵

Müteşâbih ile *müşkil* kavramları arasındaki farka dikkat çeken Celâleddin es-Süyûtî'ye (ö. 911/1505) göre ise *müteşâbihin* anlamı anlaşılabilir, *Müşkilin* anlamı ise ilmî derinlik ve tedebbürle izah edilebilir.⁶ Buna göre *müşkil*, *müteşâbihe* göre daha anlaşılırdır.

İbn Kuteybe'nin müşkil ve müteşâbih tanımlarından, henüz o dönemde bu iki kavram arasında net bir ayırımın yapılmadığı anlaşılabilir, ilk müstakil eserlerin ortaya çıkmaya başladığı yıllar dikkate alındığında II. (VIII.) yüzyılın sonları ile III. (IX.) yüzyılın başlarından itibaren *müşkilü'l-Kur'ân*ın müstakil bir disiplin hâline gelmeye başladığı söylenebilir. IV. asra gelindiğinde ise *müşkil* kavramı zihinlerde iyice netleşmiş olmalı ki, İbn Nedim (ö. 385/995) *müşkilü'l-Kur'ân*, *meâni'l-*

4 Tehânevî, *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn*, IV, 166-167; Ahmedenkerî, *Cami'u'l-ulûm*, III, s. 266-267.

5 İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 102. Ayr. bkz. Muhammed Aydın, *Kur'an'da Benzer Ayetlerdeki Anlatım Farklılıkları*, s. 25.

6 Süyûtî, *et-Tahbir fi ilmi't-tefsir*, s. 221.

Kur'ân ve *mecâzü'l-Kur'ân* ile yan yana, fakat ayrı bir disiplin olarak zikreder.⁷ İbn Nedim'den sonra ise Kur'an ilimleri alanında te'lif edilen eserlerde *müşkilü'l-Kur'ân*dan ayrı bir disiplin olarak pek söz edilmediği görülür. Sonraki dönem müelliflerinden Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ında *müşkilü'l-Kur'ân*, "ma'rifetü mûhimi'l-ihtilâf (İhtilâflı gibi görünen âyetler ilmi)" başlığıyla 35. ilim türü, Süyûfî de *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'ân*'ında "müşkilü'l-Kur'ân ve mûhimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz (Kur'an'ın ihtilâflı ve çelişkili gibi görünen müşkil âyetleri)" başlığıyla 48. ilim türü olarak zikreder.⁸

1.2. ÂYETLERDE GÖRÜLEN İŞKÂLİN SEBEPLERİ VE BUNLARI GİDERME YOLLARI

Müşkilü'l-Kur'ân ilmi, şüphesiz, dinî ve ilmî bir zarurettten doğmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatının üzerinden çok geçmeden sahâbe arasında yaşanan Cemel Vakası (36/656), Sıffin Savaşı (37/657) ve sonrasındaki Tahkim ile Müslümanlar arasında oluşan siyasî parçalanma, ileriki yıllarda fikrî ve itikâdî gruplaşmalara dönüşmüştür. I. (VII.) yüzyılda özellikle müteşâbih ve müşkil âyetler ekseninde Allah'ın sıfatları, kaza-kader, hidâyet, dalâlet, irâde hürriyeti vb. konular etrafında yoğunlaşan kelâmî tartışmalara, müteakip yıllarda özellikle "Zenâdika (Zındıklar) ve Melâhîde (Mülhitler)" adlarıyla anılan kesimlerce ileri sürülen Kur'an'da tenakuz iddiaları da eklenmiştir. Bu iddialardaki temel amaç, Kur'an'ın çelişkilerle dolu tutarsız bir kitap olduğunu göstererek onun ilâhîliği konusunda Müslümanların zihninde kuşku uyandırmaktır. Fakat ilk dönem Müslüman bilginler bu tür teşebbüsleri, ilmî ve fikrî gayretleriyle verimsiz bırakmışlardır. Müşkilü'l-Kur'ân alanında günümüze ulaşan ilk sistematik eserin sahibi İbn Kuteybe de eserini (*Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*), Kur'an'ı eleştirerek toplumda fitne ve fesat çıkarmak isteyen, ondaki müteşâbih âyetleri kıt anlayışları, sakat görüşleri ve önyargılı yorumlarıyla tahrif edip, sonra da Kur'an'da ihtilaf ve çelişkilerin, i'râb ve nazım hatalarının bulunduğunu iddia eden, bu yolla İslâm'ın temel kaynağının güvenilirliği hakkında kuşku uyandırmak isteyen mülhitlere açık burhân ve kesin delillerle cevap vermek, halkın zihninde anlam karışmasına yol açan bazı âyetleri açıklamak amacıyla te'lif ettiğini belirtmiştir.⁹

Buna göre denilebilir ki, *müşkilü'l-Kur'ân* ilminin doğuşuna zemin hazırlayan esasta iki sebep vardır. Biri, Kur'an'ın ilâhîliği konusunda kuşku ve şüpheler uyandırmak isteyen İslâm karşıtı akımlara karşı Kur'an'ı savunma, diğeri ise halkın zihninde karışıklığa yol açan bazı müşkil ve müteşâbih âyetleri tutarlı bir şekilde yorumlama ihtiyacıdır.

7 Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 37.

8 Süyûfî, bu sahada kaleme aldığı ilk eseri olan *et-Tahbîr*'de (s. 221) ise *müşkilü'l-Kur'ân*, kırk altıncı ilim türü olarak ele almıştır.

9 Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 22-23.

Kur'an'da ya da sahih sünnette hakikî bir ihtilaf ve tenakuzdan bahsedilemez. Hakikî tenakuz (çelişki), Ebû Bekir es-Sayrafi'nin (ö. 330/941) tanımına göre: "Aynı kaynaktan çıkan iki ifadeden birinin, makul bir uzlaştırmaya imkân vermeyecek şekilde bütün yönlerden diğeriyle çelişmesidir."¹⁰ Kur'an âyetleri arasında bu mânada bir tenakuzdan bahsedilemez. Zira "Eğer o (Kur'an), Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı, onda birçok ihtilaflar (çelişkiler) bulurlardı"¹¹ âyetinde, Kur'an'ın âyetleri arasında ihtilaf ve çelişkinin bulunmayışı, onun ilâhîliğine bir kanıt olarak gösterilmektedir. Gerçek bir tenakuzdan bahsedilebilmesi için özne, nesne, yüklem, olay, yer ve zaman, hakikat veya mecâz bakımından müşterek olan iki ifadenin birbiriyle çelişmesidir.

Bununla beraber bazı âyetler; tarihsel arka planın yanı sıra Arap dilinin incelikleri hakkında yetersiz olan kimselerin zihninde ilk bakışta bir ihtilaf hissi uyandırabilir. Ancak böylesi bir ihtilaf kısa bir araştırmayla giderilebilir.¹² Kur'an'da ihtilafı gibi görünen bazı ifadelerin anlamları arasında farklılık bulunsa bile, son tahlilde hepsi sahihtir.¹³

Zâhirî ihtilaf durumlarının gerçek bir tenakuza dönüşmesinden önce izale edilmesini dinî ve ilmî bir görev bilen İslâm âlimleri, *müşkilü'l-Kur'ân* ilmi içerisinde bazı âyetler arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf durumlarının sebepleri ve bunları gidermenin yolları üzerinde durmuşlar, detaylı araştırmalarıyla ihtilaf ve tenakuzun Kur'an'ın kendisinden değil, başka sebeplerden kaynaklandığını ortaya koymuşlardır.¹⁴ Buna göre kıraat farklılıkları, hakikat ve mecâz kullanımlar, lafzî müştereklik (çok anlamlılık), muhkem ve müteşâbih yorumları, yaklaşım sıklığı, bir maddenin türleri veya bir oluşumun safhalarına ayrı ayrı bağlamlarda yer verilmesi, konu ve yer farklılığı, zâhirî mâna ile kastedilen mâna farklılığı, harf-i cerlerin birbirlerinin yerine kullanılması, âyetlerdeki mücmellik, fiillerin isnadındaki farklılıklar Kur'an'ın bazı âyetleri arasında görülen zâhirî ihtilafların başlıca sebepleridirler.

Kur'an âyetleri arasında ihtilaf, çelişki, teâruz, tenakuz ve tezat gibi görünen durumlar kapsamlı tefsir çalışmalarında yeri geldikçe ele alınıp te'vil ve te'lif yoluyla giderilmeye çalışılmıştır.¹⁵ Bunun yanı sıra ilk bakışta ihtilaf ve tenakuz görünümü veren müşkil âyetleri konu edinen daha sınırlı çalışmalar da yapılmıştır.

10 Bkz. Süyûfî, *el-İtkân*, II, 734.

11 en-Nisâ 4/82.

12 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 154.

13 Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 40.

14 Bkz. Muhammed Aydın, "Kur'an Ayetlerinde Çelişki Görünümü Veren Sebepler ve Giderilmesi", s.119.

15 Örnek olması bakımından Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-ğayb* isimli tefsirinde ele alınan *müşkilü'l-Kur'ân* bahisleri için bkz. Demirci, *Kur'an'da Çelişkili Ayetler Meselesi*.

Âyetler arasında görülen zâhirî ihtilafların tutarlı yorumu başvurulmuş te'lif ve te'vil yöntemi daha ziyâde akâid ve ahlâk içerikli âyetlerin izahında mevzubahis edilmiştir. Meselâ Allah'ın sıfatları, kaza-kader, irâde hürriyeti gibi İslâmî ilk dönemlerden itibaren tartışmalara konu olan müteşâbih meselelerde, özellikle İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936) ile sistemleşerek kurumsal bir hüviyet kazanan Ehl-i Sünnet'in Halefiyye kolu bilginleri te'vil yöntemini geniş ölçüde kullanmışlardır.

Zaman ve mekânla kayıtlı, tarihsel nitelikli ahkâm âyetleri arasında görülen ihtilaflar ise, te'vil yöntemiyle giderilememesi hâlinde, nesih ya da daha dar mânada tahsis yöntemiyle giderilmeye çalışılmıştır.

2. MÂTÜRÎDÎ'NİN MÜŞKİL ÂYETLERİ YORUMU

2.1. MÂTÜRÎDÎ'DE BİLGİ FELSEFESİ

Dinin delille bilinmesi gerektiğine özel vurgu yapan Mâtürîdî'nin eşyanın hakikatini tanıma konusunda benimsediği bilgi felsefesinin üç sacayağı; haber, gözlem/iyân ve akıl/nazardır.¹⁶ Din yorumunda ise Mâtürîdî, iki esası işaret eder. Bunlar da akıl ve nakildir (sem').¹⁷ Burada nakil deliline başta Kur'an ve sünnet olmak üzere din yorumunda hüccet kabul edilen her türlü haber girmektedir.

Mâtürîdî, aşağıda zikredilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, müşkil ve müteşâbih yorumlarında akli ve nakli bilgiyi birlikte değerlendirerek, zâhirî çelişki durumu oluşturan âyetleri bir şekilde te'lif cihetine gitmiştir. Bu konuda asıl olan, Nisâ sûresinin 82. âyetinin delâletiyle; "Kur'an'da çelişki olmaz" prensibidir.

Bilgi vasıtaları olarak akıl (istidlâl), nakil ve hissi (havass-ı selime) işaret eden İmâm Mâtürîdî, kelâm tartışmalarında Selefi-Zâhirî yoruma karşın te'vili benimseyen Ehl-i Sünnet'in Halefiyye ekolünün gerçek temsilcisi olarak görülmelidir. Gerek *Kitâbü'l-Tevhîd*'inde ve gerekse *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ında hakikatin keşfinde aklın kullanılmasına özel vurgu yapan Mâtürîdî'nin genelde din yorumunda, özelde Kur'an yorumunda sahih naklin yanı sıra akla da hak ettiği değeri verdiğinde kuşku yoktur. Hatta din yorumunda akli bilgiyi o kadar yüceltir ki, muhtemelen vahyin kesilmiş olmasından dolayı vaz' hikmetini/sebebini yitirmiş dinî ahkâmın ictihâdla neshedilebileceği görüşünü savunur.¹⁸ Esasen tefsir çalışmasına *Te'vilât* başlığını uygun görmesi, onun tefsirde akli yoruma, yani dirâyet yöntemine ayrı bir önem atfettiğine işaret olarak alınabilir.

16 Bkz. Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 68.

17 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 66.

18 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 392.

Mâtürîdî'nin aklî ve naklî bilgilerin ölçülü biçimde meczedildiği *Te'vilât*'ında müşkil âyetlerin yorumunda da akıl prensibine hak ettiği değeri verdiği görülmektedir. Biz bu bölümde, ayrıntılı tartışmasına girmeksizin yukarıda işaret edilen âyetlerdeki işkâl durumlarıyla sınırlı kalarak Mâtürîdî'nin ilgili âyetleri yorum ve te'lif yöntemi üzerinde duracağız.

2.2. İMÂM MÂTÜRİDÎ'DE "MÜŞKİL" TASAVVURU

Mâtürîdî *Te'vilât*'ında *müşkil* kavramına pek yer vermez. Sadece Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinin tefsirinde *müteşâbih* kavramını beyan ederken, *müşkil* kavramına da değinir. Müteşâbihi; başkalarıyla benzerlik (*şebih*) arz eden ifadeler diye tanımlayan Mâtürîdî'ye göre müşkil de başkalarıyla şekil benzerliği arz eden ifadelerdir. Ona göre *müteşâbihe müteşâbih* denmesi de *müşkile müşkil* denmesi de diğer ifadelerle aralarındaki bu benzerlikten kaynaklı olarak anlamlarında meydana gelen kapalılıktan dolayıdır.¹⁹ Buradan Mâtürîdî'nin müteşâbih ve müşkil kavramlarını en genel anlamlarıyla sözlük mânalarına yakın bir mânada kullandığı anlaşılmaktadır.

Âyette muhkeme karşın geçen *müteşâbih* kavramını geniş geniş izah eden Mâtürîdî, *müteşâbih* ile ilgili yapılan tanımlara işaret etmekle beraber herhangi bir tercihte bulunmamıştır. "*Muhtemeldir ki müteşâbih....*" ifadesiyle yaptığı tanımları esas alınırsa, Mâtürîdî'ye göre *müteşâbihin* tanımıyla ilgili şunları söylenebilir:

"*Muhkem, bütün Müslümanların idrak edip üzerinde ittifak ettikleri âyetlerdir. Müteşâbih ise dillerin farklılığından mütevellit insanların maksadını tam keşfedemedikleri ve üzerinde ihtilaf ettikleri ya da zâhirleri bâtınlarıyla çelişen âyetlerdir; kimisi âyetin zâhirine tutunup, onu savunurken, kimisi de âyetin zâhiri zulüm ve teşbih içerdiğinden bâtını esas alıp onu savunmuştur. Çünkü zulüm ve teşbihin Allah için söz konusu olamayacağına ittifak etmişlerdir.*"²⁰

Burada Mâtürîdî'nin, zâhiren dinin temel esaslarıyla çelişmesi sebebiyle âyetin anlam itibarıyla zâhir-bâtin karşıtlığına dikkat çekmesi *müşkil* kavramının tanımı bakımından önemlidir.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşıldığına göre Mâtürîdî'nin müteşâbih ve müşkil tanımları, İbn Kuteybe'nin daha evvel verilen müteşâbih ve müşkil tanımlarıyla tam bir benzerlik arz etmektedir. Buna göre denebilir ki, Mâtürîdî'ye göre müteşâbih ve müşkil sebebi ne olursa olsun anlamında tam bir netlik bulunmayan Kur'an ifadeleridir.

19 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 244.

20 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 242 vd.

2.3. MÂTÜRİDÎ'NİN MÜŞKİL ÂYETLERİ YORUMU

2.3.1. Kıraat Farklılığından Kaynaklı İşkâl Durumu

Kıraat ihtilafları hareke ihtilafı, irab ihtilafı ve buna bağlı olarak mâna ihtilafı, harf ihtilafı ve buna bağlı olarak mâna ihtilafı, yapı ihtilafı veya buna bağlı olarak mâna ihtilafı, takdim-tehir ihtilafı ya da ziyâde ve noksanlık ihtilafı şeklinde tezahür edebilir.²¹ Ancak burada mâna ihtilafından kasıt bir tezat ihtilafı olmayıp muhtemel anlamların hepsinin de geçerli kabul edilebileceği “teğâyür” ihtilafıdır. Meselâ, “وَأَذْكُرْ بَعْدَ أُمَّةٍ”²² âyetinde geçen “أُمَّةٍ” kelimesi “بَعْدَ أُمَّةٍ” şeklinde de okunmuştur ki, sözlük anlamları farklı olsa bile, sonuç itibarıyla her iki kıraat de ortak bir mânada buluşmaktadır.²³ Birinci kıraate göre anlam; “Uzun zaman sonra hatırladı.” iken, ikinci kıraate göre; “Unuttuktan sonra hatırladı.” demektir. Her iki durumda da hatırlama eylemi aradan uzun süre geçtikten sonra gerçekleşmiştir.

Mâtürîdî de söz konusu âyetin her iki anlama da muhtemel olduğunu belirterek der ki: “Âyet burada mezkûr her iki okuma şekline (manaya) de muhtemeldir. Yani âyete; ‘Uzun zaman sonra hatırladı’ ya da ‘Unuttuktan sonra hatırladı’ diye mâna verilebilir.”²⁴

2.3.2. Hakikat ve Mecâz Kullanımından Kaynaklanan İşkâl

Kur’an âyetleri genellikle hakiki anlamlarında kullanılmakla beraber bazen mecâzî mânalarda kullanıldıkları da olmuştur. İslâm âlimlerinin ekseriyeti, belagat ve fesahat yönünden Arap edebiyatının şaheseri olan Kur’an’da mecâzın varlığını kabul ederler. Zira Kur’an’ın ibaresindeki tatlılık ve çekicilik, biraz da ondaki mecâzî kullanımlardan ileri gelmektedir.²⁵ Meselâ; “فَأُمَّةٌ هَآوِيَةٌ” (Onun annesi cehennemdir)²⁶ âyeti ile “وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ” (ve O’nun hanımları da mü’minlerin anneleridir)²⁷ âyetinde geçen “أُمَّةٌ” ve çoğulu olan “أُمَّهَاتٌ” kelimeleri mecâzî anlamda kullanılmış olup birincisiyle, tıpkı annenin çocuğunu kucağına alıp sarması gibi cehennem de kâfiri içine alıp kuşatacağı kastedilirken, ikincisiyle, Hz. Peygamber’in eşlerinin evlilik, saygı ve hürmet bakımından anne mesabesinde oldukları murat edilmiştir.²⁸

Mâtürîdî de Kur’an’da mecâzın varlığını kabul eder ve bazı müşkil âyetlerin izahında hakikat ve mecâz ayırımına başvurur. Meselâ, Kur’an âyetlerinin bazen

21 Örnekleri için bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîl*, 36-38.

22 Yûsuf 12/45.

23 İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 40.

24 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, VII, 317.

25 Kur’an’da mecâz kullanımları için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâidü'l-müşevvika*, s. 12-16.

26 el-Kâri’a 101/9.

27 el-Ahzâb 33/6.

28 Bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 104.

Allah'a, bazen Cebrâil'e ve bazen de levh-i mahfuza nispet edilerek aktarılmasını mecâzî kullanımlar olarak görür ve dil örfüne göre her âyetin kendi bağlamı içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir.²⁹

Aynı şekilde biraz evvel işaret edilen Kâri'a sûresinin 9. âyetinde geçen "مِ" sözcüğü ile Ahzâb sûresinin 6. âyetinde geçen "أُمَّهَاتٌ" sözcüğünü mecâza yorar ve mecâzin alakasıyla ilgili müfessirlerce yapılan izahları uygun görür. Ona göre kâfir için cehennem "anne" tabiriyle ifade edilmesi, âhirette kâfirin anne kucağı gibi ateşin kucağına sığınacağı veya atılacağı cihetiyledir. Ayrıca bir vecih olarak burada "anne" sözcüğünün kafanın ön kısmını ifade ettiği ve bununla kâfirin tepe üstü cehenneme atılacağına kastedildiği de söylenebilir.³⁰

Mâtürîdî Hz. Peygamber'in (s.a.s.) eşleri için kullanılan "ümm/anne" tabirini de Bâtınîlerin lafızcı yaklaşımlarının aksine, mecâz olarak değerlendirir ve nikâh, saygı ve hürmet bakımından Hz. Peygamber'in (s.a.s.) eşlerinin anne mesabesinde olduğunu belirtir. Kur'an'da bu tür mecâzî kullanımların varlığına, hakîkatte ölü olan şehitlerin "diriler" olarak isimlendirilmesiyle istidlâl eder.³¹

2.3.3. Lafzın Müşterek (Çok Anlamlı) Olmasından Kaynaklanan İşkâl

Kur'an'da işkâle yol açan hususlardan biri de ondaki birden fazla mânaya gelen müşterek lafızlardır. Meselâ, "hüdâ (هدى)" kelimesi sözlükte "irşat etti, açıkladı"³², çağırıldı, davet etti³³ ilham etti³⁴, infaz etti³⁵; "ümme (امة)" kelimesi "bir sınıf"³⁶, zaman, vakit³⁷, rabbânî önder³⁸; "millet (ملة)" kelimesi, "âlimlerden bir cemaat"³⁹, din⁴⁰, aynı dine mensup topluluk⁴¹ gibi anlamlara gelmektedir. Yine Bakara sûresinin 228. âyetinde geçen "kurû (قروء)" kelimesi de müşterek bir lafız olup, kadınlarda görülen hem hayız hem de temizlik dönemini ifade eder.⁴²

Mâtürîdî lafzî müştereklikten kaynaklanan işkâlin giderilmesi noktasında, sözcüklerin bağlamına uygun anlamlandırılmasına önem verir. Meselâ biraz önce

- 29 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XVI, 329.
 30 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XVII, 310.
 31 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XI, 307.
 32 Fussilet 41/17; es-Secde 32/26; el-A'râf 7/100.
 33 er-Ra'd 13/7; el-Enbiyâ 21/73.
 34 Tâhâ 20/50.
 35 Yûsuf 12/53.
 36 el-Bakara 2/213; el-En'âm 6/38.
 37 Yûsuf 12/45; Hûd 11/8.
 38 en-Nahl 16/120.
 39 Âl-i İmrân 3/104.
 40 ez-Zuhuruf 43/22-23.
 41 el-Mü'minûn 23/52; en-Nahl 16/93.
 42 Daha fazla örnek için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 441-515.

örnek olarak verilen çok anlamlı kelimelerden “hüda” lafzını, “irşat etmek, açıklamak⁴³, davet etmek⁴⁴ ilham etmek, donatmak⁴⁵, muvaffak kılmak⁴⁶, “ümme” lafzını “bir sınıf⁴⁷, zaman, vakit⁴⁸, rabbânî önder⁴⁹, âlimlerden bir topluluk⁵⁰, din⁵¹, aynı dine mensup topluluk⁵² olarak izah eder. Kur’an’da 15 yerde geçen “millet” lafzını da Hz. İbrâhîm’e izafetle geçen yerlerde önceki yorumları dikkate alarak “millet, din, sünnet ve İslâm” olarak açıklar ve bunların son tahlilde aynı şeyi ifade ettiğini belirtir⁵³. Hz. İbrâhîm’den (a.s.) bağımsız geçen “millet” lafzını ise yerine göre “din”⁵⁴ ya da “sünnet ve kible” diye açıklar.⁵⁵

Yine “kurû” kelimesini de müşterek bir lafız olarak değerlendirip, hem “hayız” hem de “tuhr/temizlik” mânasına geldiğini, mezheplerince (Hanefilik) “hayız” mânasının tercih edildiğini belirtir.⁵⁶

2.3.4. Muhkem-Müteşâbih İhtilafında Kaynaklanan İşkâl

Kur’an’ın önemli bir kısmı, anlamı insanlar tarafından kolaylıkla anlaşılabilir muhkem âyetlerden, cüzî bir kısmı ise mânasında kapalılık bulunan veya anlamları kolaylıkla anlaşılabilen müteşâbih âyetlerden oluşmaktadır. Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde belirtildiği üzere Kur’an’ın esasını, muhkem âyetler oluşturmaktadır. Bununla beraber kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne uyandırmak ve anlamları tahrif etmek amacıyla daha çok müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Söz konusu âyetin delâletiyle Kur’an’da mânasını ancak Allah’ın bileceği bazı müteşâbihler bulunduğu gibi farklı okuyuş/kırâat tarzlarının sağladığı yorum kapasitesiyle anlamlarını ilimde rûsuh (derin bilgi) sahibi olan otorite âlimlerin bilebileceği müteşâbih âyetler de vardır.

Muhkem ve müteşâbih kavramlarına esas teşkil eden Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinden hareketle Mâtürîdî de bazı müteşâbihlerin sadece Yüce Allah tarafından

43 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XII, 121 (Fussilet 41/17); XI, 327 (es-Secde 32/26); VI, 7-8 (el-A’raf 7/100).

44 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VII, 392 (er-Ra’d 13/7); IX, 301 (el-Enbiyâ 21/73).

45 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VII, 203-204 (Tâhâ 20/50).

46 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VII, 321 (Yûsuf 12/53); XI, 51 (el-Kasas 28/56).

47 el-Bakara 2/213; el-En’âm 6/38.

48 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VII, 316-317 (Yûsuf 12/45); VII, 134 (Hüd 11/8).

49 en-Nahl 16/120.

50 Âl-i İmrân 3/104.

51 ez-Zuhruf 43/22-23.

52 el-Mü’minûn 23/52; en-Nahl 16/93.

53 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, I, 574.

54 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VI, 240 (Yûsuf 12/37-38); I, 551 (el-Bakara 2/120); IV, 502-503 (el-A’raf 7/89).

55 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, I, 551 (el-Bakara 2/120).

56 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, II, 154-156 vd.

bilineceğini, bazı müteşâbihlerin ise ilimde rüşuh sahibi otorite bilginlerce de bilinebileceğine işaret eder.⁵⁷

Muhkem ve müteşâbih kavramları hakkında o güne kadar söylenenleri özetleyen Mâtürîdî'nin; “Diğer bazıları da muhkemin mânası açıkça beyan edilmiş âyetler olduğunu söylemiştir. Eğer gerçek dedikleri gibi olsaydı, insanlar ihtilafa düşmezler, kimse kendi görüşünün apaçık olduğunu iddia etmezdi. Eğer muhkem net biçimde beyan edilmiş olsaydı, herkes onu esas alır, ihtilafa düşmezlerdi.”⁵⁸ şeklindeki sözleri esasen her âyetin belli ölçüde kapalılık (teşâbüh) barındırdığı fikrine işaret eder. Kur'an âyetlerindeki bu hususiyetin, “Allah dinde aslah (daha faydalı) olanı yapar” diyen Mu'tezile'nin iddiasını çürüttüğünü, zira Allah'ın imtihan hikmetiyle muhkemi muhkem olmayandan ayırt etmemekle bazen dinde kulları için aslah olanı yapmadığını belirtir⁵⁹ ki, buradan Mâtürîdî'nin net bir muhkem ve müteşâbih tanımına sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Kıyâmet günü gibi müteşâbihlerin bir kısmını Allah'tan başkasının bilemeyeceğini belirten Mâtürîdî,⁶⁰ müteşâbihlerin peşine düşenlerin ise idraklerinin kavrayamayacağı derecede teşâbüh barındıran müteşâbihler hakkında ileri sürdükleri fasit görüşlerine uyanlar olabileceğini söyler.⁶¹ Bu tür müteşâbihlerin izahında yerleşik dinî geleneğe (Hz. Peygamber ve ashâbından intikal eden beyanlar ve uygulamalar) özel vurgu yapar, sünnetin beyanı ölçüsünde müteşâbihlerin vuzuha kavuşacağına işaret eder.⁶² Bunun dışında kalan müteşâbihlerin bir kısmının herkesçe bilinebileceğini, bir kısmının ise ancak ilim ehli tarafından bilinebileceğini belirtir. Araştırma ve inceleme yöntemiyle müteşâbih ve muhkem ayırımı yapılabileceğini, aklın zarurî olarak doğruluğunu teslim edeceği önermelerin muhkem (vazih) kabul edilebileceğini, değilse hiçbir fırkanın diğerine karşı kendi görüşleri hakkında muhkemlik iddiasında bulunamayacağını savunur.⁶³ Meselâ, müteşâbihten addedilen huruf-i mukatta için ileri sürülen hemen bütün görüşleri serdettikten sonra görüşler arasında net bir tercihte bulunmaksızın hepsinin de farklı bir bakış açısıyla mümkün olabileceğini belirtir.⁶⁴

Mâtürîdî; müteşâbihlerden sayılan, Allah'a beşeri sıfatlar ve fiiller nispet edilen âyetleri bağlamına uygun biçimde yorumlar, bunların insanlardaki gibi organ

57 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 247.

58 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 243.

59 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 243.

60 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 243, 246.

61 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 245.

62 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 246.

63 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 247.

64 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 27-30.

ve fiillere yorulamayacağını söyler.⁶⁵ Meselâ; Allah'a nispet edilen *yed* (el) lafzını, bağlamına göre, “tevfik veya yardım”,⁶⁶ “lütuf ve inamından kinaye”,⁶⁷ “güç, kuvvet”,⁶⁸ *vech* (yüz) lafzını “güç, iktidar, mülk, rububiyet, rıza vs.”,⁶⁹ “zâtı veya rızası için yapılan amel”;⁷⁰ *cenb* (yan) lafzını “Allah'ın zâtı veya emri”;⁷¹ *ayn* (göz) lafzını da “himâye veya talimat”⁷² gibi mânâlara yorar.⁷³

Yine Mâtürîdî'ye göre yüce Allah'a isnat edilen istiva fiiliyle de “mülk” kastedilir. Ona göre teşbihi çağrıştıran bu tür ibarelerin hepsi tevhid ve tenzih esaslarına göre te'vil edilmelidir. Müşebbihe'nin iddiasının aksine yüce Allah mekândan münezzehtir. Bu tür izafetlerle Yüce Allah'ın kullara teşbihi değil, tazimi kastedilmiştir.⁷⁴

2.3.5. Yaklaşım Eksikliğinden Kaynaklanan İşkâl

İlk bakışta ihtilafı gibi görünen bazı âyetlerin farklı yönlerden değerlendirilmesi hâlinde, gerçek bir ihtilaf oluşturmadıkları anlaşılır. Meselâ, “*Onlar, iman edenler ve kalpleri Allah'ın zikriyle sükûna erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur*”⁷⁵ âyetinde, mü'minlerin kalplerinin Allah'ı zikirle mutmain olması ve sükûna ermesinden bahsedilirken, “*Mü'minler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen... kimselerdir*”⁷⁶ âyetinde, Allah anıldığında mü'minlerin kalplerinin titrediği ve ürperdiğinden bahsedilmektedir. İlk bakışta “*kalplerin mutmain olması ve sükûn bulması*” ile “*korkuyla titremesi ve ürpermesi*” arasında bir ihtilaf varmış gibi görünse de gerçekte öyle değildir. Çünkü kalplerin sükûn bulması, tevhid inancının verdiği bir rahatlamadır. Diğer taraftan kalplerin titremesi ise doğruluktan ayrılma ve hidâyetten sapma korkusunun verdiği bir tedirginliktir.⁷⁷

Mâtürîdî de bu iki âyet arasında herhangi bir çelişki görmez ve her birini kendi bağlamına göre değerlendirir. Ona göre Ra'd sûresinin 28. âyetindeki zikrullah (ذِكْرُ اللَّهِ) terkibiyle kastedilen Kur'an'dır. Mü'minler Hz. Peygamber'e (s.a.s.) indirilen Kur'an'ı tefekkür ve tedebbür ederek kalben huzur bulurlar. Ayrıca söz konusu

65 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV, 267.

66 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 21 (el-Feth 48/10-11).

67 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV, 267 (el-Mâide 5/64).

68 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XII, 108 (Yâsîn 36/71; ez-Zariyat 51/47; Sâd 38/75).

69 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 268 (er-Rahmân 55/27).

70 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 91 (el-Kasas 28/88).

71 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XII, 357 (ez-Zümer 39/56).

72 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 170-171 (Hüd 11/37).

73 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 170-171 (Hüd 11/37).

74 Daha geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 371 vd. (el-A'râf 7/54).

75 er-Ra'd 13/28.

76 el-Enfâl 8/2.

77 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 61-62.

tabiri, Arap dili kurallarına göre masdarın mamulüne izafeti gibi düşünen Mâtürîdî ifadeyi, terkipteki “Allah” lafzının fâil ya da mefûlu olma durumuna göre iki şekilde anlamlandırır. Allah lafzının fâil olması hâlinde, bununla Yüce Allah’ın mü’minleri anması kastedilir ve bundan maksat Allah’ın mü’minleri muvaffak kılp himayesine almasıdır. Allah lafzının mefûl kabul edilmesi hâlinde ise mü’minlerin Allah’ı zikirleri kastedilir ve bundan maksat, mü’minlerin Allah’ın lütuf ve ihsanlarını, nimetlerini, azametini ve yüceliğini anmalarıdır. Her iki durumda da mü’minlerin kalpleri huzur bulur.⁷⁸

Enfâl sûresinin 2. âyetinde ise mü’minler ile münafıklar arasında bir karşılaştırma yapılır. Mü’minlerin kalpleri iman yönünden diri, heyecanlı ve hislidir; haşyet duyarlar. Münafıkların tersine imanlarında tereddüt etmezler, günah karşısında kalpleri ürperir, tövbe ederler. Yüce Allah “*Allah anıldığında kalbin ürpermesi*” hâlini zâhiri ve bâtınıyla inananları, sadece zâhiriyle inanıp bâtınıyla inkâr edenlerden ayırt etmek için bir alamet kılmıştır.⁷⁹

2.3.6. Bir Maddenin Türleri ve Bir Oluşumun Safhalarına İşaretten Kaynaklanan İşkâl

İlk insan Âdem’in (a.s.) yaratılışı ile ilgili olarak yaratılışın değişik safhalarından bahisle, muhtelif âyetlerde onun; “toprak”⁸⁰, “pişmiş kuru bir çamur”⁸¹, “yapışkan bir çamur”⁸² ve “pişmiş çamura benzeyen bir balçık”⁸³ gibi maddelerden yaratıldığı belirtilmiştir. Mâtürîdî Âdem’in yaratılışıyla ilgili âyetleri iki şekilde te’vil ve te’lif etmektedir. Birincisi, lafızlar hakikî anlamlarıyla değerlendirilirse maksat, Âdem’in yaratılış aşamaları ve evreleridir. Âdem’in neslinin yaratılış aşamalarına ise; “*Biz sizi topraktan yarattık, sonra bir damla sudan, sonra bir alaka’dan (embriyo), sonra yaratılış biçimi belli belirsiz bir çiğnem et parçasından, ...*”⁸⁴ âyetiyle işaret edilmiştir.

Âdem’in yaratılış maddesine işaret edilen âyet mecâzî (temsîl ve teşbih) mânada değerlendirilirse, bununla kastedilen mânâ, insanın her bakımdan yararlandığı temiz toprak gibi Âdem’in yaratılış ve fitratında da her türlü faydanın cem edildiğidir.⁸⁵

78 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VII, 427-428 (er-Ra’d 13/28).

79 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VI, 170 vd. (el-Enfâl 8/2).

80 Âl-i İmrân 3/59.

81 el-Hicr 15/26, 28, 33.

82 es-Sâffât 37/11.

83 er-Rahmân 55/14.

84 el-Hacc 22/5.

85 Geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, II, 24 vd. (el-Hicr 15/26). Ayr. bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VII, 343 (el-Hacc 22/5); XIV, 264-265 (er-Rahmân 55/14).

2.3.7. Konu ve Yer Farkından Kaynaklanan İşkâl

Âyetler arasında görülen bazı ihtilaflar konu ve yer farkından kaynaklanmaktadır. Meselâ, bazı âyetlerde insanların ve cinlerin âhirette hesaba çekilecekleri belirtilirken,⁸⁶ diğer bazı âyetlerde işledikleri günahların hesabının kendilerinden sorulmayacağı veya onlarla aslâ konuşulmayacağı⁸⁷ (kendilerinin hiç muhatap alınmayacağı) bildirilmiştir. Mâtürîdî bu âyetler arasındaki zâhirî işkâle dikkat çekerek onları, aralarındaki işkâli giderecek bir yorumla te'lif eder. Buna göre kıyâmette esasen melekler ve peygamberler de dâhil sorumluluk taşıyan bütün varlıklar; insanlar ve cinler görevlerinin gerektirdiği şekilde sorguya çekileceklerdir. Ancak âhiretteki bu sorgu belirli vakitler ve mevkilerde gerçekleşecektir. Diğer bazı mevkilerde ise sorgu olmayacaktır. Ya da insanların ve cinlerin sorguya çekilmemesi günahlarının aslıyla ilgili olmayıp onlara günahları niçin işledikleri sorulacaktır. Yahut her günah onu işleyene sorulacaktır. Başkası ondan sorumlu tutulmayacaktır. Veyahut onlara açıktan işledikleri sorulmayacaktır. Sadece itiraf ettirmek için gizlice işledikleri sorulacaktır vs.⁸⁸

Bazı hesap görme işlemleri ise A'raf 7/38-39'da ifade edildiği üzere, insanların birbirleriyle yüzleştirilmeleri şeklinde gerçekleşecektir. Nitekim; "Durdurun onları, çünkü onlar hesaba çekilecek!"⁸⁹ âyetinden bu anlaşılmaktadır.⁹⁰

Allah'ın âhirette özellikle âyetlerini gizleyenlerle konuşmaması hususuna gelince, Mâtürîdî'ye göre; "Kesin sesinizi ve susun orada, benimle konuşmayın!"⁹¹ âyetinde de belirtildiği gibi, Allah onlarla güzel bir üslûpla (hayır) konuşmaz ya da Allah onlara kızgınlığını göstermek için onlarla hiç konuşmaz (onları muhatap bile almaz).⁹²

Görüldüğü gibi Mâtürîdî âhiretteki sorguya dâir âyetler arasında herhangi bir tezat görmemekte, aralarını konu, yer ve zaman farklarına işaret ederek te'lif etmektedir.

2.3.8. Zâhirî Mâna ile Kastedilen Mâna Farklılığından Kaynaklanan İşkâl

Kur'an'da geçen bazı âyetlerin zâhirî mânaları, asıl kastedilen mânalarına muhâlifdir. Şâyet Arap dilinin ifade özellikleri yeterince bilinmezse, bu gibi âyetlere

86 el-Â'raf 7/6; es-Sâffât 37/24.

87 er-Rahmân 55/39; el-Bakara 2/174.

88 Geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 290 vd. (el-A'raf 7/6) ; XIV, 275-276 (er-Rahmân 55/39). Allah'ın Hz. İsa'yı sorgusuna dâir yorumu için bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV, 376 vd. (el-Mâide 5/116).

89 es-Sâffât 37/24.

90 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 555-556.

91 el-Mü'minûn 23/108.

92 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 315 (el-Bakara 2/174).

yanlış anlamlar verilebilir. Meselâ, “قِيلَ الْخَوَاصُونَ” (*Yalancılar ölsün, kahrolsun!*)⁹³ âyeti gibi beddua ifade eden bazı âyetlerle, gerçekte ifade ettikleri anlamların vuku bulması kastedilmemiştir. Buna göre biraz evvel zikredilen âyetle onun zâhirî anlamı, yani yalancıların gerçekten ölmeleri kastedilmemiştir. Bilakis bu, Peygamber’e (s.a.s.) iftira atarak onu sihirbazlık ve kâhinlikle suçlayanlara yapılmış bir beddua olup onların bu yaptıklarının çirkinliğini ifade etmektedir.⁹⁴

Mâtürîdî ise bu âyetin haber ya da inşâ olup olmadığı üzerinde durmaksızın katl/öldürme sözcüğüyle hakikat mi, yoksa mecâz mı kastedildiği hususunu inceler. Bununla hakikat kastedilmesi hâlinde, âyetin öldürülmüş bir kavimle alakalı bir durumu bildirdiğini; mecâz kastedilmesi hâlinde ise, “lanetlenmek, kovulmak ve rahmetten mahrum bırakılmak” gibi anlamların kastedilmiş olabileceğini belirtir.⁹⁵

2.3.9. Harf-i Cerlerin Birbiri Yerine Kullanılmasından Kaynaklanan İşkâl

Arapçada bir harf-i cer, diğerinin yerine kullanılabilir. Eğer Arap dilinin bu özelliği bilinmezse, bazı âyetlere yanlış mâna verilebilir. Örneğin, Necm 53/3’de; “وما ينطق عن الهوى إن هو إلا وحيي يوحى” (*O, (Hz. Peygamber) hevâsından/nefsinden bir şey konuşmaz, O’nun konuştuğu sadece O’na vahyedilen bir vahiydir!*)” âyetinde “ilsâk/izafet” anlamına gelen (ب) harf-i cerinin yerine “tecâvüz/uzaklaşmak” anlamına gelen (ع) harf-i ceri kullanılmıştır. Mâtürîdî bu âyete; “إي، ما ينطق، O, nefsinin isteklerine göre değil de vahye göre konuşur” mânasını verir.

2.3.10. Mücmellikten Kaynaklanan İşkâl

Aynı konuyla ilgili âyetlerden bazılarının anlamında görülen mücmellik de zâhirî ihtilaf sebeplerindedir. Meselâ, Bakara sûresinin 6. ve 7. âyetleri gibi bazı âyetler zâhiren kâfirlerin iman etme irâdelerinin ellerinden alındıklarını îmâ ederken, diğer bazı âyetler⁹⁶ kâfirlerin de irâde hürriyetleri bulunduğunu ve inanmakla mükellef olduklarını ifade etmektedir. Zâhiren bir ihtilaf varmış gibi görünen bu âyetler arasında gerçek bir ihtilafın varlığından bahsedilemez; zira “Allah, onların kalplerini inkârları sebebiyle mühürlemiştir”⁹⁷ âyetinden de anlaşılacağı gibi, inkârlarına karşılık bir ceza olarak kâfirlerin kalpleri mühürlenmiştir. Yoksa onlar, özgür irâdeleriyle inkâr yolunu tutmadan önce cebren küfre mahkûm edilmiş değillerdir. Dolayısıyla kalplerinin tevhibi kabul etmeyecek şekilde mühürlenmesi

93 ez-Zâriyat 51/10.

94 İbn Kuteybe *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*'ında 24 farklı konuya ilişkin 103 kadar âyetin zahirî anlamlarının asıl kastedilen mânalarına muhalefetini açıklamaya çalışır. Bkz. Kurt, *İbn Kuteybe*, s. 179.

95 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 132-133 (ez-Zâriyat 51/10).

96 Bkz. el-Kehf 18/29; en-Nisâ 4/170.

97 en-Nisâ, 4/155.

demek, onların irâdelerini kullanarak Allah'ı inkâr yolunu tercih etmeleri sebebiyle imanda muvaffak edilmemeleri demektir.⁹⁸

Mâtürîdî'nin bu tür âyetleri kısmen farklı yorumlar. Söz konusu âyetlere ilişkin yorumu özetle şöyledir: Bakara 2/6-7'de bahsedilen kâfirler, belli bir kavimdir. Onların asla inanmayacaklarını Allah biliyordu ve bunu önceden haber vermiştir. Haber aynen gerçekleşmiştir. O yüzden bu bir nübüvvet mucizesi sayılır. Bununla beraber âyet; "*Onlar küfürlerinde ısrar ettikleri sürece asla iman etmeyecekler!*" şeklinde de anlaşılabilir. Çünkü birçok âyette, Allah'ın zâlim kavimlere hidâyet vermeyeceği⁹⁹ belirtilmiştir. Kâfirler, kâfir oldukları sürece zâlimlerden sayılırlar.¹⁰⁰

Yine âyetlerde belirtildiği üzere, Allah'ın kâfirin kalbini mühürlemesi, onların kalplerinde inkâr zulmeti yaratması demektir veya kâfir küfür fiilini işlediğinde Allah onun kalbine mühür halk eder. Çünkü kâfirin küfrü mahiüktür (yaratılmıştır). Nitekim "... *Biz onların kalpleri üzerine örtüler koyduk, yaptık!*"¹⁰¹ âyeti de bunu teyit etmektedir. Yani Allah, onların kalpleri üzerine ekinne/örtüler yaratır.¹⁰²

Mâtürîdî yine der ki (özetle): "*Kâfirler tefekkür ve teemmül etmeyince Allah onların kalplerini mühürler ve kalplerinde tefekkür oluşmamış olur. Hak ve adâlet sözünü dinlemediklerinde de Allah onların kulaklarını mühürler, kulakları üzerinde bir ağırlık/yük yaratır. Kendi nefislerine ve Allah'ın yarattıklarına bakmadıkça, onların geçici fânî şeyler olduğunu, ahvâlin değişken/geçici olduğunu görmedikçe, bütün bu geçici şeyleri yaratan Allah'ın ise ezeli ve dâimi olduğunu bilmedikçe de Allah onların gözlerine perde çeker/yaratır.*"¹⁰³ Bu konuda; "*Bilakis Allah, onların kalplerini inkârları sebebiyle mühürlemiştir!*"¹⁰⁴ âyeti ise te'vile ihtiyaç duymayacak kadar açıktır.

2.3.11. Fiillerin İsnadı Cihetlerinden Kaynaklanan İşkâl

Bazen işkâl, âyette geçen fiilin kullanım cihetinden kaynaklanmaktadır. Meselâ, "*(Savaştta) Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları. Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı (onu)!*"¹⁰⁵ âyetinde böyle bir işkâl söz konusudur. Fakat kelâm disiplininde küllî irâde ve cüz'î irâde kapsamında değerlendirilen âyet, öldürme işi kesb ve mübâşeret yönünden ashâba, tesir ve yaratma yönünden ise Allah'a

98 Bilmen, *Tefsir Tarihi*, I, 156.

99 el-Bakara 2/258, Âl-i İmrân 3/86, et-Tevbe 9/19, 109, es-Saff 61/7, el-Cum'a 62/5.

100 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 375.

101 el-İsrâ 17/46.

102 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 375-377.

103 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 377.

104 en-Nisâ 4/155.

105 el-Enfâl 8/17.

izâfe ve isnat edilerek ele alınırsa, başta var gibi görülen ihtilaf ortadan kalkar.¹⁰⁶ Bazen de ihtilaf, aynı fiilin farklı varlıklara isnat edilmesinden kaynaklanır. Meselâ, ruhları kabzedenin, bazı âyetlerde melekler ve elçiler olduğu¹⁰⁷, bazı âyetlerde ölüm meleği olduğu¹⁰⁸, bazı âyetlerde ise yüce Allah'ın kendisi olduğu¹⁰⁹ belirtilmiştir.

Mâtürîdî'ye göre insan fiillerinin yüce Allah'a isnadı özetle iki şekilde olur. Biri, tesir ve isabet cihetindedir. Bu da birkaç şekilde gerçekleşir: A) Kulun öldürme ve atma fiilinde hiçbir dahli yoktur. Bu, tamamen Allah'ın işidir. B) Bu fiiller ancak Allah'ın yardımıyla gerçekleşebilir. C) Zayıf pozisyonda bulunan mü'minler, Allah'ın düşmanlarının kalbine korku salmasıyla onları öldürebilmişlerdir. Atma da böyledir. Atılanı asıl hedefe ulaştırın ise Allah'tır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) müşrikler üzerine bir avuç toprak atmış ve onların gözlerini kör etmiştir. Böylece onlar da hezimet uğramışlardır.¹¹⁰ Diğeri ise Yüce Allah'ın her türlü olumlu ve iyi fiili zatına nispet etme babındandır. Bu yüzden burada öldürme ve atma fiillerini kendine isnat etmiştir.¹¹¹

Mâtürîdî ölümü gerçekleştiren özneye ilişkin işkâli de gidermeğe çalışır. Ona göre En'âm sûresinin 61. âyetinde "... elçilerimiz onun hayatına son verirler (توفته) (توفته)" ifadesiyle kastedilen, esasen ölüm meleğidir. Lafız umûmî (cemi) olsa da, mâna husûsîdir. Zira "De ki; size vekil kılınan ölüm meleği, hayatınıza son verecek"¹¹² âyeti bunu açıklar. Bu konuda diğer meleklerin ölüm meleğine yardımcı oldukları da kastedilmiş olabilirler. Bunun keyfiyeti bilinemez. Buna ihtiyaç da yoktur. Fiil, yaratma cihetinden ise Allah'a nispet edilmiştir.¹¹³

SONUÇ

Kur'an ilimleri literatüründe "Müşkil" kavramıyla kastedilen, ilk bakışta aralarında tearuz ve ihtilaf varmış hissi veren, ancak derin bakış açısıyla yapılan kapsamlı incelemelerle esasen aralarında hakiki bir tearuzun bulunmadığı anlaşılan âyetlerdir. Kısaca, "âyetler arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf durumuna" müşkil; "bu gibi durumları inceleyen ilme" de *müşkilü'l-Kur'ân* denmiştir.

İlk dönemlerde *müteşâbih* ile *müşkil* kavramları birbirine benzer anlamda kullanılır ve zamanla sebebi ne olursa olsun, anlamında kapalılık bulunan her lafza kısaca *müşkil* denmiştir.

106 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 59-60.

107 el-En'âm 6/61; en-Nahl 16/28.

108 es-Secde 32/11.

109 ez-Zümer 39/42.

110 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 187 vd. (el-Enfâl 8/17).

111 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 187.

112 es-Secde 32/11.

113 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV, 107-108. Ayr. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 496 (en-Nahl 16/28); VIII, 334 (es-Secde 32/11), 687 (ez-Zümer 39/42).

İmâm Mâtürîdî de *müteşâbih* ile *müşkil* kavramlarını birbirine yakın anlamda kullanmış olup, bu bağlamda daha çok aynı zamanda bir Kur'an tabiri olan *müteşâbihi* öne çıkarmıştır.

Müfessirler Kur'an âyetlerinde işkâle yol açan birçok durum tespit etmişlerdir. Bunların başlıcaları kıraat farklılıkları, hakikat ve mecâz kullanımlar, lafzî müştereklik (çok anlamlılık), muhkem ve müteşâbih yorumları, yaklaşım sıklığı, bir maddenin türleri veya bir oluşumun safhalarına ayrı ayrı bağlamlarda yer verilmesi, konu ve yer farklılığı, zâhirî mâna ile kastedilen mâna farklılığı, harf-i cerlerin birbirlerinin yerine kullanılması, âyetlerdeki mücmellik, fiillerin isnadındaki farklılıklardır.

Kur'an muhtevasında tenakuz barındıramayacağı konusunda ortak kanaat belirten müfessirler, bazı âyetlerde görülen bu zâhirî işkâl durumları giderme ve âyetleri anlamca tutarlı hâle getirme noktasında genel bir eğilim olarak te'vil, nesih ve daha dar mânada tahsis yöntemine başvurmuşlardır.

Âyetlerdeki işkâl durumlarını izah için geliştirilen önceki yorumlara vakıf olduğu anlaşılan İmâm Mâtürîdî de bu konuda te'vil yöntemini benimsemiştir. O *müşkilü'l-Kur'ân* daір eserlerde müşkil olarak değerlendirilen birçok âyette herhangi bir işkâl görmezken, diğer birçok âyetin de önceki müfessirlerinkine yakın yorumlarla geniş izahını yapmıştır.

Müşkil âyetleri yorumlarken naklî ve akfî verileri mükemmel biçimde kullanmıştır. Bu bağlamda Kur'an'ın bütünlüğünü dikkate aldığı gibi gerektiğinde sünnetin belirleyici rolüne de dikkati çekmiştir. Naklî verilerin diğer kaynaklarını oluşturan sahâbe ve tabiîn tefsirleri, sebep-i nüzûl ve tarihî bilgileri kullandığı gibi bu konuda zaman zaman Arap dili kurallarına başvurduğu da olmuştur.

KAYNAKÇA

- AHMEDENKERÎ, Abdünnebi b. Abdürresûl, *Cami'u'l-ulûm fi istilâhâti'l-fimûn: Düstûrü'l-ulemâ*, nşr. Kudbüddin Mahmud b. Ğiyaseddin Ali Haydarabadî, Beyrut: 1395/1975.
- AYDIN, Mehmet; *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara: 1998.
- AYDIN, Muhammed, "Kur'an Ayetlerinde Çelişki Görünümü Veren Sebepler ve Giderilmesi", *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001): 119-136.
- AYDIN, Muhammed, *Kur'an'da Benzer Âyetlerdeki Anlatım Farklılıkları*, Adapazarı: Değişim Yayınları, 2001.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973-74, I-II.
- DEMİRCİ, Sabri, *Kur'an'da Çelişkili Âyetler Meselesi: Fahrettin Râzî'nin Tefsiri Mefâtihi'l-Gayb'da Müşkilü'l-Kur'an*, İstanbul: 2005.
- İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, *el-Fevâidü'l-müşevvika ilâ ulûmi'l-Kur'an ve ilmi'l-beyân*, Beyrut: t.y.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'an*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1393/1973.

İBN NEDİM, *el-Fihrist*, nşr. Rıza-Teceddüd, Tahran: t.y.

KURT, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İstanbul: 1996.

el-MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi, Beyrut/İstanbul: Dar Sadr/Mektebetü'l-İrşâd, t.y.

el-MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, ilmî kontrol: Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2005-2011, I-XVII.

es-SÜYÛTÎ, Celâleddîn, *et-Tahbir fi ilmi'l-tefsir*, nşr. Fethi Abdülkadir Ferid, Riyad: 1402/1982.

es-SÜYÛTÎ, Celâleddîn, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Musatafa Dîb el-Buğâ, Beyrut: 1407/1987, I-II.

et-TEHÂNEVÎ, Muhammed A'lâ b. Âli, *Keşşâfî istilâhâti'l-fünûn*, nşr. Lutfi Abdülbedî, Mısır: 1872.

www.answering-islam.org (Erişim: 13.12.2018).

<https://carm.org/contradictions-quran> (Erişim: 4.12.2018).

YERİNDE, Âdem, “İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat”, *Sakarya İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2007): 29-61.

ez-ZERKEŞÎ, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl, Beyrut: 1391/1972, I-IV.